

ХРОНОНИМЪТ „АЛЕМ“ В АСПЕКТА НА АФИКСАЦИЯТА КАТО СПОСОБ ЗА ОБРАЗУВАНЕ НА СОБСТВЕНИ ИМЕНА

Афиксацията като способ за образуване на собствени имена се осъществява и наблюдава също така и при имената на месеците от прабългарския календар в Именника на българските ханове, които имат за генетична основа прабългарските редни числителни имена с досега възстановените от изследователите праформи, които се променят по специфичен начин в процеса на заемането и използването им в старобългарския език като **äləm* [äлъм] > *алем*, **večəm* [вечъм] > *вечем*, **töütəm* [тѹюутъм] > *тумом*, **belikti* [беликти] > *бехти*, **altəm* [алтъм] > *алтом*, **ğitəm* [джитъм] > *читем*, **šəhtəm* [шхътъм] > *шехтем*, **tovirəm* [товъръм] > *твирем* [вж. и срв. Микола 1914, 78-80,116; Москов 1988, 95-101; Фехер 1922, 257,277; Mikkola 1914, 16; Pritsak 1955, 45-46,51-61,71,78; ЭСТЯз-а, 141-142,337-339,455-456,641-642; ~*-б, 126; ЭСЧВЯз, 55,57,67,113,157,160,175,274].

Специално *хронм алем*, *алем*, друга форма – *елем*, *éлém* (822), според Й. Микола, а и за всички останали изследователи е “първи”; докато аргументацията в полза на “тринадесети месец”, основана на факта, че по принцип в тюркските езици и конкретно в чувашкия език значението “едно” се обозначава посредством бройното числително име *bir* и то при условие, че за лекс. *алем*, *елем* е прието, че наименова първия месец на годината, но всъщност означава “начален” със синоним “първи”, въпреки което и допускането, че с това си значение обаче името не се отнася за първи пореден месец, а е название на тринадесетия, т.е. допълнителния месец, с който се изравнява Лунната Година спрямо Слънчевата (М. Москов), не може да се приеме за удовлетворителна, най-малкото защото на началния етап на изследването, всички бъдещи решения са еднакво възможни или по-точно – вероятни, и крайният резултат се определя от онази форма със съответното значение, които се установяват, обосновават и доказват посредством сравнително-историческия метод, както в действителност по-нататък се и оказва, само че единствено за значението на апелатива, което при повечето езиковеди тюрколози всъщност е “предиен, начален” [вж. Бешевлиев В. 1992, 216,222, вж. и срв. Москов 1988, 95-96,110-112; Pritsak 1955, 51-52; ДТС, 101-102; ЭСЧВЯз, 157].

Пак при повечето езиковеди тюрколози **aləm* се извежда от **äl-* “начален; първи”, от което произлиза и съвр. *общитюрк. ilk, ilik, ilki*, но според най-новите проучвания, това последното води своето начало от **il* “передняя часть чего-л.; передняя часть; перед, спереди; противоположная сторона”, видно също така според нас и от *тат. диал. элекке* “беренче (первый)”, без изобщо дори да се допуска каквато и да е възможност за връзка с лекс. **äl* (ЭСТЯз), именно която впоследствие може да се развие в кор. *ал*, а не коренът със зв. **i*, ако този звук наистина е адаптивна субституция на старобългарска почва и стои вместо зв. *e*

от *елем*, в което пък от друга страна е запазен прабългарският изговор на началната гласна и поради това се и възстановява **äləm* [елъм] “занапред” със съответствие чув. *üləm* [юлъм], получено от **iləm* [илъм] със значение “отпред, напред, начело”, образувано от *ил*, а то пък е по-късно развитие на корена **äl* (Л. Левитская; М. Москов) и така всъщност пак остава необяснен преходът към това **ä* от общтюрк. **i*, което в същото време, в чувашкия език се развива само и единствено в свръхкратката полутясна гласна *ě* (А. Щербак) и в татарската свръхширока предна гл. *э* от току-що приведения пример.

Наред с това, тук се посочва и неясно на какво основание семантизираното като “последен, следващ; после” (L. Bazin) чув. *üləm* “първи, начален; бъдещ, последващ”, рус. “впредь, после” (Л. Левитская), но се подминава въпросът за словообразуването, освен ако не се следва презумпцията, че щом като всички редни числителни имена са образувани с *-əm*, то очевидно и по необходимост, и лекс. *üləm* се образува по същия начин от **ül-il* (Л. Левитская) или пък ако не се отива на откровено-директното игнориране пак на словообразуването, когато се приема, че *üləm* идва от “звуково закономерното **älim* “künftig, in Zukunft” (рус. вpredь)”, където се реализира преходът на сттюрк. **ä* към днболг. **ä*, именно по силата на който се стига и до **äləm*, равно на *élému* (Ом. Прицак), по повод и във връзка с което като цяло и в частност, ние все пак, по-скоро сме склонни да си мислим, че този суфикс се прибавя единствено и само към бройни числителни имена, като тук не може също така изобщо да се взема предвид общтюрк. *ilkin* “най-напред”, което, много добре известно и безспорно, е лексикализация на падежа Инструменталис, аналогично и при тур. *kışın* “през зимата”, *yázın* “през лятото” [вж. и срв. Левитская 1976, 47-49; Москов 1988, 95,100,111; Щербак 1970, 156-157; Bazin 1974, 658,665; Pritsak 1955, 52,72; ДТС, 168-169,174; ЭСТЯз-а, 348-350; ТТДСз, 531; DLT-1, 43,48].

Безспорното наличие тук на редица пропуски, непоследователности или противоречия изисква и налага да се потърси друга генетична основа и друга “верига” на промени, преходи и връзки на Името, при които, ако и не да не се наблюдават горните противоречия или необяснени места, то поне те да са по-малко, като в същото време и дължината на въпросната “верига” се сведе до пределно-възможния минимум.

Такава основа на Името според нас засега се очертава пак общтюрк. **alın* “преден, начален”, което му значение тук се възстановява главно на основата на развитите и налични в почти всички тюркски езици значения “лоб, чело; лице, физиономия; склон гори”, за които пък трябва да се предполага, че са по-късна субстантивация на общотюркските субстантивни и адективни значения “перед, передняя часть, сторона; перед, передний; заране, ранше” (ЭСТЯз-а), от които и където например са и армкум. *alın* “перёд, передняя часть; перед, пред”, алт. диал. *алын* “передний”, тат. диал. *алын, алны, алды* “перед, пред”, тур. *alın* “лоб, чело; перёд, передняя сторона; фасад”, още и тюркобългарската, но не по-малко вероятно и къпчашката, безспорно заемка в кавказоиранския талишски език *alein* “frontal; first” [Dobrev P. 2001b], на което ще се спрем по-подробно малко по-долу, както и не много сигурното, поради много странния и по принцип чужд на науката, навик да не се цитират източници, при *алем*

“първи, преден, начален” в езика на обските утри в Сибир [Добрев П. 1998, 18], също и срвек. монг. *алгинчи(н)* “передовой дозор, дозорный; соглядатай, проводник; головной пикет” [Рассадин 2003, 4].

Въпросната общотюркска лекс. **alīn* се образува с помощта на уподобително-умалителния суф. *-ын*, прибавен към кор. **al* “передняя часть, передняя сторона; лоб; перед”, който корен има за по-късно развитие *армкум. al* “перед, пред”, *тат. диал. ал* “первенство; передний угол избы”, също и лекс. *эл* от средновековен кавказобългарски рунически надпис, цялото изречение при което във вида *Изден эл ол*, тъждествено на *мадж. Иштен эле ал*, е по-добре като че ли да се преведе не с “предстанет перед богом” (С. Байчоров), а като “бъди, застани пред Изден” за първото и “излез напред, застани пред Иштен” за второто [Байчоров 1989, 80-81; АлтДСл, 102; ЭСТЯз-а, 126-127; КыпчСл, 35,46-47; ТРСл, 46; ТтГДСз, 31,36-37].

Първата гласна от *онмгн *alīn* е запазена, аналогично на *алтом*, и в *дболг. алем*, независимо че попадайки под действието на старобългарския закон за закръглянето на краткото неударено *ǎ*, който според някои българисти етимолози продължава действието си до към края на VIII в. (БЕР), тя би трябвало също така да се лабиализира до зв. *о*, както при *Борис, Боян, ковчег, корем, пашенюг, тояга, чертог* и др.

Абстрахирайки се засега от по-специфичния случай на узбекския език, нека забележим накратко, че тази лабиализация, въпреки че се наблюдава в подобна форма като зв. *о* в горния диалект и като зв. *у* в долния диалект на съвременния, българския чувашки език, а така също и като зв. *ǎ* от първата неударена сричка на думата, по-малко в къпчашкия башкирски и повече в къпчашкия татарски език, все пак в дунавскобългарския диалект от времето преди преминаването на прабългарите на Дунава, тя не е наследена от тюркския, тюркобългарския или пък от българския праезик, а по-скоро започва и се осъществява за този език по времето, на мястото и в условията на неравновесно-субординативно в началото прабългаро-славянско двуезичие и завършва поне за столицата Плиска и то, според нас, някъде след края на IX в., пак при такова двуезичие, само че вече доминантно-водещ език е славянският или по-точно славянобългарският.

Специално наблюдаваната в съвременния чувашки език лабиализация като хронология, е наследство резултат от действието в средновековните волгобългарски диалекти, на собствено българския фонетичен закон за закръглянето на зв. *а*, който според нас започва да се проявява не през IX в, който се приема за край на етнолингвистичните “контакти на унгарците с чувашите”, но които според нас продължават още доста дълго и след това, може би дори и чак след началото на XV в., и както се допуска на основата на такива болгаризми в съвременния унгарски език като *арпа* “ячмень”, *алма* “яблоко” (Z. Gombocz; А. Щербак), а едва след средата на XIV в., защото съвр. чув. *ултǎ* “шест”, *сул* “год”, в средновековните надгробни надписи от Волжка България, дори и през 1355 г. все още са с nelaбиализиран зв. *а* - *الطش* [altɨʃ], *جال* [cal] [вж. Хакимзянов 1987, 152,154; Tekin 1988, 54,58,116,140,176; ЭСЧВЯз,

216,274, вж. и срв. Егоров 1954, 159-161; Левитская 1976, 40,48; Москов 1981, 99; Щербак 1970, 39-41,64,144-148, срв. Боев 1965, 8-9; Gombocz 1912, 138,187].

Специално лекс. *корем* и *тояга*, повече от сигурно, са тюркски по произход български вътрешноинтегративни заемки в славянобългарския език и именно поради това, най-напред *мар. korem* не е никаква “closest analogy”, т.е. най-близка аналогия на българската дума, а също така безспорно е стара, волгобългарска, но не и “turkic”, т.е. изобщо тюркска заемка в угрофинския марийски език, както се представят нещата от езиковеда преподавател в Йелския университет Mr. Cluster User, който надали само от чист алтруизъм и любов към далечните и непознати българи и Балкани, се е захванал с непосилната дори и за един западен лингвист задача да проучи общо взето прекалено мъглявите и пределно некомпетентни писания на сигурно неизвестния за него “тъмен балкански субект”, за да консултира, легитимира, утвърди и популяризира по цял Свят писанията на лингвистически абсолютно неграмотния нашенски “древнобългарист”, в което той и донякъде успява.

В противовес обаче на лекс. *корем*, *нам. tijk, tijok* пък, разбира се, че не може да бъде “A common Pamirian word”, т.е. общопамирска дума, защото не само че не е разпространена, ако не във всички останали, то поне в повечето от иранските езици, но и повече от сигурно, няма своя етимон в иранския праезик, а точно обратното – тя има всички тези си страни и аспекти единствено и само в тюркските езици, откъдето по пътя на преките или косвени етнолингвистични контакти е преминала и е разпространена в още много други, съседни или не, по-близки или по-далечни езици като монголските например, където пък “монг., бур. *таяг* “посох, тростъ” из тюрк. *тајаг* “палка, посох”, *таја*- “прислонятъ, ставишь опоры” [Бертагаев 1974, 362].

Ето защо и лекс. *тояга*, безспорно и дори очевидно, но същевременно и определено банално-елементарно не само за нас, е лексикална заемка от друг някой старотюркски език, не е изключено и български, но по-вероятно от къпчашки тип, така че този път справедливостта изисква да признаем, че отвъдморският съветник правилно в най-общи линии, е посочил, но пак за зла чест на подкрепения и побутван отзад Нашенец, какво че “bulghar < turkic, old turkic taya:q (litterally "prop, support") "staff, (walking) stick" old turkish dayak, modern meaning "beating" [срв. Dobrev P. 2001a].

Независимо от това и въпреки всичко, дори и общославянският фонетичен закон за закръглянето на краткото неударено *ă* очевидно се проявява избирателно и “пропуска”, както ударени, така също и неударени звукове *а*, което пък се наблюдава при *шавар*, *шаран*, докато втората гл. *і* - тясна, незакръглена, задна с непълно образуване, се развива по същия начин до зв. *э*, както при числителните имена, а така също и при прабългарската вътрешноинтегративна заемка *корем* от *общитюрк. *karin*, крайната съгласна при която пък се преобразува в зв. *т* съгласно специфично българската, характерна и за съвременния чувашки език, етимологична фонетична промяна *п > т*, пак както при числителните имена, която промяна обаче в никакъв случай не може и не бива да се квалифицира като “някакви си подобни примери”, които така, просто се случват в чувашкия език (Н. Еген).

Впрочем, тъкмо специфично българската етимологична фонетична промяна *n > m* е предмет на дискусия между големите преди петдесетина години, имена в Алтаистиката и Тюркологията, преразказът на която прелюбопитно-поучителна и много показателна дискусия в аспекта на бележката отклонение малко по-долу, изглежда по следния начин: На основата на *мадж. szám* явлението го “забелязва, наблюдава, засвидетелствува” З. Гомбоц, ако тези три български глагола едновременно предават възможно най-точно все още “плаващо-колебаещото се” значение на турския гл. *gözlemek*; към това негово наблюдение – *gözlem* (!?) се присъединяват Рамстедт, Поппе и Бенцинг, а към пояснението – *açıklama* (!?) се присъединява и Дьорфер, но според него пък *чув. m* е архаизъм – *eskiden kalma bir özellik* (!?), което единият от двамата най-компетентни в тази материя турски езиковеди, отбелязваме ние без каквато и да е ирония, защото другият е Т. Текин, се чувства задължен да конкретизира и поясни дълбокомислено, макар и не особено информативно-богато в съдържателен план: “Казано с други думи, това явление не може да се смята за новост в чувашкия език”.

После пък непознатият ни *Hovdhaugen* в публикацията си от 1944 г. се противопоставя по редица пунктове на това виждане на Дьорфер и твърди, че *мадж. szám* не идва от стария чувашки език, в противовес на което пак Дьорфер, сега в друга публикация, отстоява виждането си, че формата *szám* идва от стар чувашки корен, а Лигети пък се задоволява да изреди в резюме вижданията си за пратюркското *-n* ~ чувашкото *-m* ~ маджарското *-m*, след когото към дискусията, с неясно какво точно мнение, се присъединява и Ж. Какук [Eren, 268-269].

В действителност тази етимологична фонетична промяна е резултат от действието на съответния фонетичен закон още в късноантичните и ранносредновековни български езици и диалекти, а не в тогава все още несъществуващия чувашки език, за какъвто език може да се говори едва след началото на XIX в. и преди който има единствено и само два сравнително обособени и самостоятелни волгобългарски диалекта, но при който език между Впрочем, единствен от всички тюркски езици, същият фонетичен закон продължава да действа и до най-ново време при всички, като че ли без изключение краесловни зв. *n*, а не само при онези, които се намират след устнени гласни, което положение ще бъде повторено и малко по-долу, но само за да бъде илюстрирано с конкретен пример [срв. Рясянен 1955, 169, вж. и срв. Баскаков 1969, 238-241; Щербак 1970, 170].

Въпросната фонетична промяна се проявява най-напред при раннобългарските имена от средата на V в. (411-472) като *мли Атакам, Атакъм* на хунски младеж от царски род, като че ли родственик на Атила, който бил пленник при ромеите и след размяна на пленници, върнат при хуните на Атила, където бил разпънат на кръст за измяна на тогава изобщо неделимите вяра, род и родина и името на когото най-напред не може да се представя чрез все още и тук нищо неозначаващото “Алтайско име”, защото то най-вероятно има за основа *тбълг. ата* “баща” и *кан* “хан”, т.е. “хан баща”, а не от “Ата – баща или просветител”, съчетано с “Кам”, която дума означава “шаман”,

докато така “полученото Атакам” не ще да е име, а религиозен сан със значението на “знатен или придворен шаман” (Д. Табаков).

Съществуването на такива шамани при българите не само ни се струва малко съмнително, но и много по-важното, все пак лингвистически остава напълно неясно кое точно от двете значения на първата съставка влиза в семантиката на името, да не говорим за това, че дотогава, въпросният млад човек все още няма време да се посвети на това, шаманското занимание, за да получи личното си име по “професионален признак”, докато за лекс. *кан* може да се допусне, че в севернодунавскобългарския език на българите от полиетничната хунска империя конфедерация на болгарина Атила, наред с това, че тя вече е подложена на разглежданата тук етимологична фонетична промяна, вече се е видоизменила и семантически и загубвайки първичното си значение, е придобила ново, ономастико-антропонимно словообразователно значение, каквото има и в някои от съвременните тюркски езици, например в турския език, където има доста лични и фамилни имена, които я включват като втора, “служебна” съставка, но така също и при *мли Ескам*, което трябва да се сегментира по същия начин до **ес*, много възможно от иранския теоним *Йаз*, *Йаздан*, с фонетично развитие, аналогично при *елем*, възможно тъждествено на *Ис*- от *праб. мли Исбул*, и отново *кан* “хан” [вж. ГрИБИС-1, 88-89, 107,212, срв. Табаков 1999, 92-93].

Същата фонетична промяна е налице и при *праб. мли Пресиам* (836-852), *Пресиам* (К. Багрянородни) - хан от Първата Българска Държава (681-1018), което име специално в този си облик неясно защо е оставено без внимание и обяснение (G. Moravcsik; R. Schmitt), а в други извори има варианти като *Пресианос*, *Провсианос*, но в каменен надпис от същото време неговият облик е *Персианос* и *Перъсианнъ*, *Перъсианнъ* в книжовните писмени паметници.

Друго такова име е и *болг. мли Ахтум*, носителят на което само по силата на някаква грешка или недоразумение, се представя като последният болярин владетел на българския Банат, сподвижник на цар Самуил (997-1014) и починал през 1004 г. (Т. Балкански), но в действителност е внукът или синът (?) на българския болярин от началото на X в., т.е. по времето на цар Симеон (893-927), Глад, който е представител на местната българска администрация, нещо като областен управител или по-точно жупан на българските земи отвъд Карпатите и същевременно богат поземлен собственик в басейна на р. Марош.

Приемник и наследник на жупан Глад е българският болярин жупан Ахтум, седалището на който е във Видин и който начело на силна войска, поддържа равновесието по Среден Дунав, здраво пази северозападните български граници, сътрудничи с унгарските крале и поради това запазва бащините си имоти и все пак загива в сражение с маджарите през 1003 г. (История на България).

Фонетични варианти на *болг. мли Ахтум* са *Охтум*, *Айтон* и др. и тъкмо това име като че ли няма никаква връзка с много съмнителното дали изобщо е първобългарско, “*ай тун* “голяма луна” или *ай тун* “голяма мечка” – вероятно като име на първобългарски род” (Т. Балкански), а по-скоро има за основа *болг.*

**aq* “бял” и иранското по произход болг. **ton* “дреха; облекло”, сттюрк. *ton* “платъе; одежда”, тат. диал. *тан* “дреха”, кирг. *ton* “кожух” чув. *тум* “одежда, наряд”, всички безспорно от ирански, т.е. като семантика, приблизително “белодрешко”, противоположно пак на болг. мли *Харатон*, *Харатун* – български хан при хуните на север от Дунав, през 412-420 г., също и вболг. мли *Каратон* (402-414) – цар от балтаварската династия, първата съставка на които имена безспорно от общотюркската по принцип и българската в частност лекс. *kara* “черен; запад; голям, едър; силен, могъщ”, а втората съставка пак от общотюркската по принцип и българската в частност лекс. *ton*, лексико-синтактичното единство-обединение на които български думи до подчинителното словосъчетание *кара тон* “черна дреха”, всъщност трябва да лежи в основата на фразеологически лексикализираното днболг. **haraton* “чернодрешко” със сигурен паралел пак вболг. *каратун* “крестоносец; християнски фанатик”, структурно-семантически аналог на което пък е стб. *чрънорнзъць* “монах, калугер”, наличието на което навежда на мисълта за общи в някои сектори на отделните и самостоятелни лексико-граматични структури на старобългарския и българския езици, логикосемантични компоненти [вж. Иман 2001, 365; История на България-2, 354,412-413; Цейтлин 1977, 109; Щербак 1970, 170; ДТС, 574; ЭСЧВЯз, 257; ТГДСз, 93; KrgSz-2, 747, вж. и срв. Балкански 1996а, 47; ~*~1996б, 12-13; ~*~1996в, 105-106; Табаков 1999, 91; Щербак 1970, 170].

Специфично българската етимологична фонетична промяна *n > t* се проявява също така и при сравнително по-късното вболг. мли *Ильгам* (1221), с вариант *Ильхам* (1224), носено от емира на Волжска България, Ильгам ибн Салим [Бариев 2003, 12; Иман 2001, 167], най-вероятно от общата тюрко-монголска титл. *ильхан*, съставена от *при иль < ел < әл* “голям, висок” и титл. *хан* с предполагаемо резултативно значение по-скоро “голям, велик хан”, отколкото “правителъ народов”, което се основа на определянето и семантизацията на първата съставка като *сци иль < ель < әл* “държава” [срв. Артамонов 1962, 422], така че тук очевидно са налице две отделни лексеми, които обаче са омоними, без, разбира се, да се изключва макар и много малката вероятност Името да има за основа араб. *сци* *الإلهام* [илхам] “вдъхновение” [АрРСл-2, 935], което съществително име като че ли се явява генетична основа, както на съвр. азерб. мли *Илхам* на сина на досегашния президент Гайдар Алиев [Прс], така също и на тур. мли *İlham* [TV].

Специално във връзка с така видоизмененото и малко по-горе, по-подробно разгледаното мли *Пресиам*, *Пресиџи* трябва непременно да се отбележи, че тъкмо наличието на зв. *м* вместо зв. *н*, в никакъв случай не означава, че тук трябва да става въпрос за “по-вярно четене” (В. Златарски), а чисто и просто времето и източниците на отделните изписвания са различни, като при варианта със зв. *-м* очевидно характерната за българските езици и диалекти етимологична фонетична промяна вече се проявява селективно-спорадично, т.е. атипично-нередовно, специално по отношение на тюркските лексикални заемки в балканските езици, в това число и в старобългарския език, а така също

и в по-късните спрямо него диалекти на съвременния български език, където е например турското по произход *нрси куришум* от *тур. kurşun* “олово; куршум”.

Допускането, че българският облик на лекс. *куришум* конкретно, води началото си от собствено турски диалект, за съжаление, неподкрепено с цитиране на източник (БЕР) или пък отново неподкрепеното с цитиране на източник, твърдение, че в анадолски турски говори, обликът на думата е *kurşum* (TDESz, 448), не се потвърждава не само от данните на същите тези анадолски турски говори, където формата пак е *kurşun* [SDD-5, 240], но така също и от специалното етимологично проучване, в което при привеждането на застъпниците в останалите тюркски езици, сред които на зв. *m* завършва само киргизската (!!?), по повод на което изселникът от Видинско, турският проф. Х. Ерен много добре забелязва, че “Направо навеждат на размисъл звуковете *n~m*, които са накрая”, по повод на което на нас обаче ни се струва, че тъкмо в контекста на разглежданата тук проблематика най-добре е употребеното там при *düşündürücü* да се преведе като “навеждат на силни, сериозни (и дори) донякъде тъжни размисли”.

След основателно категоричното твърдение за преминаването на думата в балканските езици именно от турския език, пак Х. Ерен отбелязва, че “прави впечатление” промяната *n > m* единствено в българския и сръбския език, въпреки същото положение според нас не само в албанския, примерът от който в обл. *kurshum*, въпреки че е изписан един ред по-горе, кой знае защо, не е включен в обобщението (!!?), но и в гръцкия език, чийто пример пък съвсем неточно е даден с букв. *v* и поради това, че иначе доста пълният речник на книжовния гръцки език, с който разполагаме и който съдържа 67000 думи, неясно защо, не включва въпросната турска заемка [НвГрРСл], то тук ние сме принудени да се доверим на Български етимологичен речник, където гръцката форма е също с букв. *μ* [БЕР-3, 151], което пък от своя страна си има своите последици, но те са по-скоро в общобалкански аспект.

Затова продължаваме по-нататък, за да сме и свидетели на това превръщане “понякога в старите и новите тюркски диалекти”, като специално знаем за тази промяна в чувашкия език, където на *тюрк. karın~xırām*, пък и “Свидетел на явлението *-n > -m* е и маджарската форма *szám* остатък от стар тюркски език, който носи чувашки особености”. Този израз в никакъв случай не може да се приеме за изолирано-единичен случай, защото със семантически несъществени промени, той се повтаря така например още и при *тур. çadır*, където за мадж. *sátor* пък още по-пестеливо се стига единствено до “стар тюркски език”, също и за *dilmaç*, само че този път дори и не си прави труда да отбелязва че думата я има както в стария, така също и в съвременния български език във вида *тълмач* [Eren, 75,113,268, подчерт. – И.Д.].

В това пределно приблизително-описателно, и именно поради това крайно неточно и невярно, а за нас българите специално, дори и обидно наименоване и наименование, този автор изобщо не е сам, защото преди него са имена като Дьорфер, Лигети, Ниймет и още мн.др., а и в най-новата литература между прочем може да се попадне още и на израза “хуно-тюркска реч, близка до чувашкия език” [Поляк 2001, 87, подчерт. – И.Д.], а така също и на пак не

особено сполучливия термин “древночувашки език” [Щербак 1970, 170] и на какви ли не още други.

Но независимо и от това, представянето по-нататък на отделните виждания и търсения в по-общ или по-частен план на решение на спадащите тук проблеми, което в действителност в главното и същественото и ние представихме като чужд преразказ малко по-горе, само демонстрира нежеланието, а може би и неспособността (?!!) на най-големите световни езиковеди алтаисти или тюрколози, като изнамерят най-после и въведат в Тюрколингвистиката адекватен термин наименование, да видят, признаят, преценят и посочат ясно и точно мястото, ролята и значението на най-обемистата и многобройна през Късната Античност и Ранното Средновековие, група тюркски езици, каквато не е къпчашката или огузската например, а единствено и само българската, състояща се от езиците не на по-късните и по-малобройни къпчаки или огузи, а единствено и само на най-многочислените и най-напредналите във всяко едно отношение сред всички тюрки, българи, които разпръснати и разделени на авари, болгари и хазари, във вид на величествено-могъща и мощна, полегато-продълговата вълна от хора, талиги, шейни, табуни от коне, стада от друг добитък, мигрират, като вървят, но по-точно, като се носят и идват, върху една доста широка полоса, излизайки от Алтай-Саяно-Байкалието, тръгват-спират, денуват-нощуват, падат-стават, раждат се-умират, убиват ги-убиват, воюват-мируват, губят-печелят, изостават-откъсват се-усядат или се присъединяват към инородни племена, привличат-увличат и завличат други, но напредват бавно, твърдо, непоколебимо и непреодолимо с цялата му свръхдраматична трагико-героика, в продължение на повече от 2000 години като преден отряд от предварително белязани, но и сигурно обречени герои-мъченици и смъртници на безпрецедентното и неповторимо в цялата световна история Велико Преселение на Народите, за да достигнат и да се установят последователно-компактно чак на Балканите и до края на Средна Европа, а изолирано-спорадично – не само по земите на днешна Унгария и Бавария, но дори и в Италия.

В собствено лингвистичен план, обектноадекватният подбор на съответния термин наименование на българските езици по принцип и на българските езици и диалекти в частност, непременно следва да държи сметка и за това, че българските диалекти и езици са първият по-време обособил се от тюркския праезик и най-голям клон на Тюркското Езиково Семейство, докато българските езици и диалекти пък са най-многобройни и най-широко разпространени от всички останали в същата, Българската Група – аварските и хазарски езици и диалекти, както и за това, че именно от българските езици са останали и са запазени в голям брой генеалого-типологически по-близки или по-далечни езици, най-много вътрешноинтегративни или външноконтактни лексикални заемки, да не говорим за неоспоримия факт, че единствено и само българските езици, от всички български езици, имат и се отличават и с жив и понастоящем продължител наследник, какъвто е чувашкият език.

Ето защо, когато се разкриват някои от малко известните и дори оскъдни черти на останалите български езици по принцип и на българския хазарски

език в частност, задължително следва това да се прави, като се има предвид, че той, отмерият и изчезнал още през Средновековието хазарски език, в класификацията на българските тюркски езици, е едноредно-равнопоставен на аварския и болгарския език, а не този анализ да се прави, като че ли такива езици никога не са съществували, но не само езиците, но и народите и племената техни носители.

Подобен теоретико-методологичен подход е особено необходим и полезен за автор, който очевидно има проблеми едновременно и с езикознанието, и с хронологията, и с етногенезата на тюрките и угрофините, поради което вижда “термина угри” не само при кутригурите и утургурите, но и при “булгарите”, в резултат на което достига до сравнително-исторически и ономастикоетимологически никак необоснования и неподкрепен и именно поради това и крайно невежествен извод, че “Например название булгары кажется лучше всего расшифровывается как смешанные угры” [Новосельцев 2001, 60-63], който извод ние сега и тук можем единствено да квалифицираме по този начин, а да анализираме подробно и да преценим и оценим по същество и по достойнство друг път и на друго място.

Специално по повод на малко по-горе вече въведеното *мадж. szám*, което всъщност си е ни повече, ни по-малко прабългарска, българска по произход дума, нека все пак да отбележим, че Х. Ерэн не отива по-далеко от това да предложи никак и с нищо неангажиращото, а и лингвистикоисторически не особено точно и дори пределно некоректното обобщение “А формата *san*, която в старите и нови диалекти има значението “число”, в чувашкия се среща като *sum*” [Ерэн, 268,355-358] и при това за пореден път пропуска да включи в етимологичния си речник на турския език тъкмо гл. *sanmak, saymak* “читам, смятам; броя, смятам”, за които засега сме напълно в правото да си мислим, че трябва да имат някаква генетична връзка с тази българска дума.

Сравнително по-добре е описана прабългарската дума в етимологичния речник на съвременния руски език, където лекс. *сан* (сановник, осанка, приосаниться), *струс. сань* “сан” (ЛаврЛет), *стбълг. санъ* ἄξιωμα, ἀρχή, *сановитъ* ἄξιωματικός (Супр.), поради незначителното разпространение в славянските езици, вероятно заемка от дунавскобългарския език, след което се привеждат *тур., чаг., кьпч. сан* “большое число; сан; слава”, но от друга страна **сань* се приема за родствено на *стинд. sānu* “вершина, высота; острие”, като не се очертава повече вероятно сравнението със *стинд. сан-* “заслуживать” [Фасм-3, 555] и така М. Фасмер в края на краищата отбягва да вземе категорично становище по въпроса, въпреки че изглежда склонен по-скоро да си мисли и допуска, но не и да утвърждава прабългарския произход на думата.

Тук обаче, както самият Фасмер, така също и цитираните от него имена в Лингвистиката преди това като Мелиоранский, Младенов, Бругман, Мейе и др., изобщо не се обръщат към гореприведеното *мадж. szám*, а и на всички тях изглежда изобщо не им прави впечатление не само, меко казано, “незначителното разпространение в славянските езици”, но и фрапантното семантическо несъвпадение с постулираните староиндийски форми и

обратното – голямата семантическа близост и дори конгруенция с редица тюркски лексеми при абсолютна фонетична тъждественост.

И все пак, много странно, описвайки етимологически *рус. сан*, М. Фасмер не смята за необходимо да се върне две статии назад и да привлече към анализа също така *рус. самчий* “управляющий хозяйством”, често, напр. *струс.*, *стб. самъчунн оіковѡмос, ѡ меісѡтерос* (Супр., Жит. Св. Климента: *самѡфѡс* ἄξιωματικός, заемка от др.-булг. *samčy, срв. чув..., вж. Младенов..., Гомбоц..., малко по иначе при Менгес...), след което идва доста неясното специално за нас “Не са обосновани съмненията по повод -м-...” и едва след това намира място и “Вж. също така и *сан*.” [Фасм-3, 554-555].

А като най-близки аналогии *тур. yelin, jâlin* “вымя”, но също така и *диал. yelim, jâlim* “кози мях, който се окачва под вимето на кравата”, което обаче се е запазило в една тясна област в говорите; всички застъпници в тюркските езици завършват на зв. *-n*, с изключение на татарския език, където е *cilim*, а в чувашкия език – *silë*; “Не му знаем корена.” (Eren), което ние поправяме донякъде като прибавяме и *каз. çilim* [Дьорфер-2, 1945]; Гомбоц обединява тюрк. лекс. с *монг. deleng*, към което сближаване се присъединява и Поппе; формата *elim*, която се употребява в българските говори е преминала от турския език [Егоров 1964, 213; Радл-3.1, 350,351; ~*-4.1, 146; Eren, 449].

Напоследък, като един от лексикалните елементи на отдавна вече претопилия се и изчезнал като цяло прабългарски език, който за случая, не без користолюбив подтекст, се схваща и наименова като “древнобългарски език с памироирански произход, състав и структура”, се изтъква и лекс. “таръм” - “tarəm - in the expression “Dva vakli ovcherja səs tarəm kalpacı”. (“Two dark-haired shepherds with tarəm fur caps”). [Dobrev P. 2001a], по повод на което сега и тук можем само да забележим, че точната форма и облик на въпросната дума изобщо не е тази, а *наръм*, която ние лично много добре я знаем и познаваме като че ли само от частично цитираната съвсем в началото много популярна народна песен “През гора вървяха два вакли овчеря”.

За съжаление, Български Етимологичен Речник не включва *диал. наръм* от изр. *наръм калпаци*, в който израз думата като че ли възможно най-точно има значението “тънки-високи, дълги калпаци” и в такъв случай семантически тя е много различна от етимологически описаното пак там *обл. нарин* “злояд, страдащ от липса на охота за ядене” (Странджа) от *тур. narin* “тънък, нежен, крехък (за здраве)” [БЕР-4, 511] и именно поради това се приближава по-скоро до приведените тук монголски значения, отколкото до турските. И все пак, в турския етимологичен речник на Х. Ерен, за пореден път не е включена и тази дума, а в книжовния турски език, персийското по произход *narin* има значения като “тонкий, стройный; легкий; нежный, изящный” [ТРСл, 671].

В действителност, тази общотюркска дума *narin* не е персийска, а монголска по произход и косвено посредством тюркските езици или пряко от монголските езици, където в средновековния писмен монголски език например тя има пак *обл. narin* от **nârin*, с един доста богат спектър от значения като “тонкий, нежный, слабый, не крепкий; тайный, сокровенный; утонченный,

вежливый, тонкий в обращении, искусный; тонкий по уму, хитрый, расчетливый”, е заета и в персийския език като *نارین nārīn*, с много малка вероятност в турския език да е преминала направо от персийския, а да не е наследена от старогузския език и в него дори и от тюркския праезик, където е преминала от монголския праезик, защото с много малки изключения, освен в монголските и иранските езици, е разпространена и в повечето от тюркските езици, а така също и в китайския и манджурските езици [Владимирцов 1989, 264-265; Doerfer 1963, 513-515].

Ето защо върху съвременните монголски, тюркски и ирански езикови ареали са налице редица топоними като *бур. ойкнм Naryn, вмонг. ойкнм Narin, Narin Gol, Narin Nur, Narin Tal*, *калм. ойкнм Naryn Khuduk*, *каз. хдрнм Naryn, ойкнм Naryn Kol, Malo-Narymka*, *кирг. хдрнм Naryn* – голяма река, която в горната си част обаче е малка планинска рекичка, а освен това надолу тече през тесни и стръмни проломи и затова е наименована на основата на *монг. нарийн “тонкий; хороший”* (Э. Мурзаев); *тув. ойкнм Naryn, рус. ойкнм Narym, Naryn, Narym Bulak, Nizhniy Narym, Verkhniy Narym*, *афг. ойкнм Narin, Narin Waleh*, *тадж. ойкнм Naryn*, *кит. ойкнм Bag Narin* [WdAtl], а така също и *хдрнм Нарым* – име на десен приток на р. Иртиш, предполагаемата угрофинска генетична основа на което (М. Фасмер) и фонетически, и семантически е много подалечно от евентуалното, но фонетико-семантически все пак тъждественото, а и историколингвистически много лесно и убедително обяснимото и доказуемо *вболг. *нарым*, определение най-вероятно, въпреки мнението на Г. Рамстедт, в монголското, но и тюркско словосъчетание **nariŋ gol* “тясна река” и елиптирането, изпускането на което впоследствие от двусъставната структура до едносъставно название е повече от естествено [вж. Мурзаев 1974, 262-263, срв. Фасм-3, 46; KlmWb, 273].

Така че *бълг. диал. наръм* от изр. *наръм калпаци*, а не някакво си измислено “tarəm”, очевидно и безспорно е турско по произход и историко-генетически няма нищо общо с прабългарския език, освен може би закономерно-типичната за българските езици етимологична фонетична промяна *n > m*. Тази промяна обаче, поради ограничения брой примери в съвременния български език – вж. още *диал. барем* от *тур. bari, сабахлем* от *sabahleyin*, следва да се приеме като епизодично-атипична, ирегулярна за съвременните български говори и диалекти, докато възможността за това тя да е наследена именно и единствено от прабългарския език може да се мисли и допуска поне до момента на контактолингвистически и историколингвистически коректното и легитимно доказване на обратното.

Що се отнася пък до малко по-горе въведената в настоящото изложение “древнобългарска дума таръм” (Р. Dobrev), то очевидно и безспорно, нейното лансиране като лексикален елемент на някакъв си, изобщо несъществуващ, но патологичновъображаем “древнобългарски език”, пренесен или преминал и в съвременния български език, е резултат само от много ниска и дори липсваща общолингвистична култура, с което въпросната особа се нарежда на първо място сред всички минали и настоящи български историци, опитали се да интерпретират езикови данни за собствено историографски нужди и цели [вж.

Бешевлиев В. 1992, 140-144; БЕР-2, 633; ~*~-3, 151; ГрИБИс-6, 136, срв. Боев 1965, 11; Златарски 1970, 430; Eren, 113-114,213-214,268-269; Moravcsik 1958, 257; Schmitt 2003, 13].

Сега вече, при този произход и при това развитие на всяка една от съставките на *хронм алем* със специалното и достатъчно подробно разглеждане и доказване на собствено тюркския най-общо и българския в частност преход *n* > *m*, трябва да кажем, че всъщност и в действителност, от същата основа **alın*, но вече само волгобългарско развитие, е и чув. *üləm*, което най-напред, в никакъв случай не е “архаична форма” на днболг. *алем* (L. Bazin), а безспорно е краен резултат преди всичко от закономерното, а не само като изключение (А. Щербак) влияние на широко разпространеното в тюркските езици, много рано протетично *й* (М. Рясянен), налице между впрочем като следствие от по-ранната протеза още и при чув. *çävar* от *агыз/авыз* “уста” и от по-късната протеза, под въздействието на която **a* > *u* > *ü*, аналогично пак на чув. *jüz'ä* “кислый” < **асуу*, която комбинаторна промяна обаче на места се осъществява и независимо от протезата – *püver* “печень” < **baγır*, *пјрнэ* “палец” < **нармак*, фонетичният вариант *елем* е резултатът доказателство за миналото наличие в българските езици и диалекти и за влиянието на въпросната протеза, под действието на която твърдата гласна се палатализира, а самата протетична сонорна изпада, което между впрочем се наблюдава и в съвр. *тат.* *äcä* пак от **асуу*, докато *сал.* *jelxus* “один; одинокий”, по-късен вариант на *при jalγus*, но така също и тюркското по произход, съвр. *монг.* *йчи* от *слсч йчи бал* букв. “кислый мед”, са свидетелството доказателство за подобно междинно развитие по принцип в тюркските езици на зв. *a* след въпросната сонорна съгласна [вж. Баскаков 1969, 233; Бертагаев 1974, 362; Рясянен 1955, 74,163-164; Тенишев 1976а, 344,353, срв. Щербак 1970, 146; Bazin 1974, 658; Tekin 1987, 15-17; ЭСТЯз-а, 126-127,146-147; ЭСЧВЯз, 167,218].

Потвърждението на основателността и обосноваването на така изведените и формулирани съждения относно фонетико-морфологичното образуване и развитие на лекс. *алем* е с номинативнофункционален характер и то се заключава в неоспоримия факт, че допълнителният за цялата лунно-слънчева година на Прабългарския Календар тринадесети месец, който всъщност служи за изравняването на разликата от 10 денонощия и 21 часа между Лунната година и Слънчевата година, е назван не с числителното редно *тринадесети*, а посредством *алем* “начален”, тъй като това име се включва в Календара, 7 пъти за целия 19-годишен цикъл, само и единствено след дванадесетия месец на съответната циклова година и преди първия месец на следващата циклова година, като негово семантико-функционално съответствие е чувашкото “юльм “бъдещ, в бъдеще”, т.е. бъдещ като начален” [Москов 1988, 111].

Потвърждение основателността и обосноваването на така изведеното и разгърнато определяне по произход и описание на лекс. *алем* е налице и в семантикофункционален план, поради това, че неговото значение има за основа и е по-късно развитие на първично изходната сема “преден”, с което пък тюркобългарските езици предлагат структурнотипологичен изоморфизъм на семантично равнище спрямо индоевропейските езици, където *авест.* *fratarā*,

дринд. *prathamā*, грц. *πρότερος*, рус. *первый* е прилагателно име със значение “передний” [вж. Основы иранского языкознания 1979, 194].

След всичко това, очевидно и безспорно, от някакъв по-подробен коментар или квалификация изобщо не се нуждае определено произволното, чуждото и лишено дори от най-елементарна логика и съвсем отдалеченото от езиковата действителност в синхронен и диахронен план голословно твърдение, че, видите ли, *акад. alen* се било променило в *alam* в санскрит и отговаря на нашия термин *alem* [Dobrev P. 2001a], а така също и това, че завършващите на *-em, -om* имена на месеците, “някак не звучат по тюркски”, защото тези наставки не са собствено тюркски, а ирански по произход морфологични елементи [Добрев П. 1991, 123].

Най-общо казано и най-напред, това пределно повърхностно и напълно лишено от фактологическа основа, мнение успява да види, да свърже и да обедини в едно, съдържателно съвсем празно изречение съждение, безкрайно далечното, несвързаното и необединимото, а не може да види и да свърже толкова близкото, езиковоприродно наличното и обединимото в неговата естествена среда и условия във вида на тюркските езици по принцип и на тюркския прабългарски език в частност и след това вече, добре е да се знае и помни във връзка с много претенциозното и никак непремереното “някак не звучат по тюркски”, че право на подобно изказване в науката Лингвистика, а не История, дава единствено и само способността за познаване и владене в детайли, включително и на слух, наред със славянските, иранските, германските, хамито-семитските, шумеро-акадските и други групи езици, още и преди всичко и на тюркските езици и то до степен и възможност да се реши и прецени точно кои от тях са типичните и как именно са звучали те преди 15-20 века, с която нелека задача не би се заел дори и най-квалифициран езиковед тюрколог примерно с тридесетгодишен стаж в тази научна област.

Но може би все пак точно тук му е мястото на риторичния въпрос дали на волжските българи тюрки от VII-VIII в. тези имена наистина са им звучали по тюркски, т.е. по тяхному, че тъкмо тези българи, под формата на *birim* “първи”, *weçim* “трети”, *tötem* “четвърти”, *bëlim* “пети”, *wānum* “десети”, ги използваха дори на надгробните си паметници през XII-XIV в. [вж. напр. Хакимзянов 1987, 86,148,154,158; Tekin 1988, 40,170,178,196,201-202], а се и постараха да ги запазят и да ги предадат и на съвременните си потомци чуващите? А може би и още – дали тъкмо тези българи станаха и понастоящем са по-малко българи от нашия доморасъл “лингвоисторик древнобългарист”? Печелим или губим, когато поставяме нещата точно в този план и ги решаваме именно по този начин?...

В Лингвистиката доста отдавна е широко известно, най-случайно и без всякаква обосновка лансираното от страна на J. Benzing [1954] мнение за иранския произход на наставките за образуване на редните числителни имена [389], което виждане е толкова невероятно и даже абсурдно, че неговите автори на места дори не се и цитират, а самото то се отбелязва просто “за сведение” [вж. напр. Москов 1988, 101], безспорно и очевидно, за да се знае все пак, че

съобразно правилата на сериозното научно дирене е проверена и не е намерено нищо съществено и в тази посока.

Разбира се, има и езиковеди тюрколози, които приемат въпросното мнение и се опитват допълнително да го аргументират и утвърдят, като допускат например, че аф. *(i)mīnġi* е резултат от прибавянето на тюрк. *(i)нчі* към иранската форма на редните числителни имена, така както той се среща в говорите на азербайджанския език и при гьоклените, живеещи в Иран, а наред с това и в талишския език, каквито комбинации от афикси са напълно допустими [Щербак 1977, 146].

Само че малко по-нататък, същият автор, очевидно “забравил” току-що представеното виждане, вече предлага едно коренно различно мнение по въпроса и твърди, че съобразно “общата тенденция за развитие на редните числителни от глаголни имена, може да се дойде до извода, че редните числителни имена на *-(ǎ)м* исторически са били глаголни имена, ... без да е изключено формите от типа на *vis'ём, тǎвадǎм* да са се развили от формата на *-(ǎ)н*”, още повече, че “за първичността на *н* в афикса на редните числителни имена свидетелствуват данните на старочувашкия език” и “ако по-нататъшните изследвания потвърдят този далеко достигащ извод, то и аф. *-мёш...* ще се окаже в числото на разновидностите на общотюркския афикс за редни числителни имена *-(i)нчі*”. Що се отнася обаче до твърдението на Й. Бенцинг относно заемането на чувашкия афикс *-(ǎ)м* от иранските езици, то това справедливо е оценено от страна на К. Менгес и други тюрколози като трудно доказуема хипотеза, въпреки че по принцип, възможността за проникване на ирански форми в отделни тюркски езици е реална” [150].

При това положение очевидно всичко във връзка с прабългарския суф. *-ем* е достатъчно ясно и определено и нито един от така представените по-частни моменти или аспекти не се нуждае от какъвто и да е коментар или квалификация, освен може би забележката, че К. Менгес се е изразил общо взето твърде меко и деликатно, но условията и хората, с които той работи, позволяват и изискват точно този маниер на изразяване и поведение, а може би той все пак е знаел или допускал, че Й. Бенцинг, както ще се види малко по-долу, рано или късно ще се поправи. Що се отнася обаче до руския тюрколог, то ние просто не очаквахме от него подобна непоследователност и извъртливост при аргументацията; повърхностност и непремисленост при подбора на езиковите факти като пример илюстрация на така предложеното виждане.

Ето така вече много отдавна появилото се, преценено-оценено и незабавно заглъхнало, случайно “изпуснато” мнение на Й. Бенцинг за “иранския произход на наставките за образуване на редните числителни имена” в прабългарския език, сега вече се подхваща от един български псевдоисторик и като се тръгва от него, се изписват маса страници с неграмотни нелепости, много малка част от които са и следните: **ALTEM (last, back) – the name of the twelfth month ~ Alt – back, lower (Celtic); TUTOM – the second month of the year ~ Tutam – second (Persian); Dutom – second (Pamiro-Dardic); SHEKHEM – the**

sixth month ~ **Shekh** – six (Pamirian, Dardic); **VECHEM** – the fifth month in the calendar ~ **Wjuch** – five (Dardic); **Wjuchem** – fifth [Dobrev P. 2001b].

В действителност, току-що много добре квалифицираното мнение се основава на прекалено повърхностното и обобщено-синтетично, но не и аналитично наблюдение върху частичното съвпадение в рамките на най-новия, съвременния синхронен срез, на звуковия строеж на съответните наставки в прабългарския език и иранските езици, в югозападните от които например редните числителни имена се образуват с помощта на собствено иранския по произход суф. **-um** с варианти *клперс., тадж. -um, дар., съвр. перс. -om* от *ир. *-ama, авест. -эма*, поради което *клперс., тадж. dahum* “десети”, *дар. dahom*, *съвр. перс. dāhom* от *ир. *dasama-*, но *дрперс. duvitiyam* “во второй раз” и този суфикс освен това се и съчетава със суф. **-in** от *ир. *-aina*, при което се получава напр. *клперс. ranjūmīn, дар. ranjōmīn, съвр. перс. rānjomīn* [Основы иранского языкознания 1979, 253; ~*~1982, 126].

В памирския вахански език пък редните числителни имена се образуват с прибавянето на един от суфиксите **-yng** или **-y/-эт**, като първият суфикс е областно ограничен, което за нас означава, че не е типичен за този език и че не бива да се привлича за историко-генеалогически изводи и заключения, докато вторият се употребява във всичките му говори и води своето начало от същото *ир. *-ama- - buyēt* “втори”, *rānžyēt* “пети”, *yvēt* “осми” [Пахалина 1977, 50-52, по технически причини използваният тук при второто числително име графичен знак за съгласна е заменен със *ž* и отговаря на българското буквосьчетание *дз*].

В източноиранския осетински език редните числителни имена от *първи* до *трети* се образуват посредством суф. **-ag** – *дыууæ* “две”, но *дыккаг* “втори”, *æртæ* “три”, но *æртыккаг* “трети”, като при това суф. **-ag** води своето начало от *дрир. -āka* [Абаев-1, 381; ОсРСл, 457-458], т.е. различията тук са непреодолими и несближими, независимо че осетинците са потомци на средновековните алани, които през Ранното Средновековие са в най-тесен контакт и взаимодействие с кавказките и приазовските българи и дори някои от тях са интегрирани и се вливат в прабългарската етнолингвистична общност.

По принцип, изобщо немислима според нас е ситуацията, при която даден език, притежаващ достатъчно развити, всестранно обвързани и утвърдени езикови и в частност морфологични средства, може и трябва да ги изостави тези средства и да ги замени с равнофункционалните им единици, взети от друг език, особено когато става дума за такава силно устойчива и непроницаема лексико-граматична категория, каквато са числителните имена. Впрочем в Лингвистиката отдавна е много добре и широко известно почти аксиоматичното положение, че морфологичната структура като цяло е силно устойчива и дори непроницаема система; морфологичните елементи се заемат последни и много трудно, доказателство за което е и българският език със заетите от турския език, независимо от изключително благоприятните условия и предпоставки за това, само една-две наставки, каквито са **-джия** и **-лък**, и то с твърде ограничена и стилистически маркирана сфера на приложение.

Ето защо и именно поради това, тук се въздържаме да съотнесем и обясним горепосоченият като доста различен и особен вахански памирски суф. *-ыng* като тюркски по принцип или български в частност по произход, независимо от пълната му фонетична тъждественост с по-долу възстановените тюркски суфикси за образуване на редни числителни имена и при това като сме напълно наясно, че подходящи за заемането му културно-исторически условия в миналото в живота и на двете етнолингвистични групи безспорно са налице, но така или иначе крайният резултат и заключение относно една такава вероятност или възможност може да се експлицира и формулира едва на основата и в рамките на достатъчно пълно и подробно, индивидуално и самостоятелно сравнително-историческо и евентуално контактолингвистично изследване и описание на самия суфикс.

Всичко това между впрочем се отнася в не по-малка степен и за названието на първия месец от согдийско-уйгурския календар, *сттюрк. aram, ram, согд. r'm*, което обаче за разлика от *праб. алем*, както и в останалите тюркски календари, се употребява в съчетание с тюркското наименование за месец - *aram aj*. Произходът му обаче, а от тук и връзката му с *праб. алем*, се очертава като не съвсем ясен, особено след като се вземе предвид *струс. арамъ* – название на първия месец на годината от мюсюлманския календар (1357), което пък от своя страна безспорно е тъждествено на арабското по произход *тур. muharrem* - първият месец на мюсюлманската лунна година или пък, също донякъде вероятно – на неговото определение *при harâm* “забранен, запретен” от арабския изафет *muharremü'l-harâm* “запретеният мухаррем”, което наименование Месецът си носи, поради това, че през него не се воюва и дори започнатите войни и битки се спират [ДТС, 50-51,476; СлРЯз-1, 44-45; НБТSz, 876].

Но конкретно, то си е повече от очевидно, че между *прабългарския* и *иранския* суфикс в неговата основна и безспорно иранска по произход форма, само на етапа на тяхното съвременно състояние и развитие, разликата между тях никак не е малка, докато на нивото и на етапа на тяхното най-старо или древно развитие, не разликата между тях е огромна, ами в действителност и практически между тях не може и не бива да се прави изобщо никаква съпоставка, да не говорим за търсенето или постулирането на каквато и да е историко-генетична общност и единство, което проличава и дори изпъква още по-ясно и определено, когато се проследят и разкрият най-ранното, древното състояние на българския суфикс за образуване на редни числителни имена, което, разбира се, във всички случаи може и трябва да се направи единствено и само в рамките и с оглед на тюркските езици.

В действителност суф. *-ем* от имената на месеците в *Прабългарския* Календар си е собствено свой, домашен за тюркските езици по принцип и за българските езици и диалекти в частност морфологичен елемент, който по вид и характер е афикс за събирателна множественост с функцията да обозначава реда, порядъка и последователността на предметите и който е запазен в диалектите на чувашкия, татарския, азербайджанския, турския и тюркменския езици и което е особено важното и съществено за случая - засвидетелствуван е

като *-im*, *-inc*, *-inci* от *belim*, *bəlinc*, *bəlinci* “beşinci” в средновековните арабографични надгробни надписи на волжскоболгарски език (Т. Текин); като *-инг* в средновековните рунически надписи на волжско-, кавказско- и кубаноболгарски език (С. Байчоров), а така също и в старотюркските рунически паметници от началото на VIII в. като *äkin sü* “второе войско” (Сравнительно-историческая грамматика) и на последно, но не по-малко важно място, петрифицирано, замръзнало и в тур. *сци ikindi* “времето около 4-5 ч. следобед”, заето в българския език като *сци икиндия*, което обаче в старотюркските езици е *икинти*.

Именно този, дунавскоболгарски суф. *-ем* има своята си основа и начало най-напред в българския праезик от времето около началото на I хил. пр.н.е., когато българите на територията на днешна Монголия са заедно и в най-близко съседство с останалите два дяла от българската етнолингвистична общност – авари и хазари, а в по-далечно - с други тюрки, монголи, тунгузо-манджури, източни иранци, китайци и др., за които български праезик, на основата и с оглед на съвр. чув. диал. *vişen* “третий”, срвек. *weçim* от тюрк. **için*, книж. *ан, каз. ен* “ширина” от **eñ*; на *тат. таң* “заря” от **tañ*; на чув. *ум* “впереди, перед; грудь; нагрудная часть одежды”, тур. *ön* “предна част, предница; пред” от **öñ*, сега и тук се възстановява **-iñ*, където съгласният зв. *ñ* е друг, напълно самостоятелен и съвсем отделен от зв. *n* фонетичен елемент (М. Рясянен).

А за тюркския праезик от времето преди началото на III хил. пр.н.е., когато прототюрките са в областта на север от Алтай, Саяните и Байкал, където те са в съседство и заедно с угрофини, иранци, монголи и тунгузо-манджури, на основата и с оглед на съответствията му в останалите тюркски езици като тур. *уеп-* “побеждавам”, *хак. чиң*, от **çäñ-*, *хазың*, “береза”, *якут. хатуң* “сщ.”, тур. *кауң* “бук”, сега и тук се възстановява формата **-iñ* [вж. и срв. Байчоров 1989, 71; Баскаков 1969, 233-236; Бётлингк 1989, 286-287; Грамматика хакаского языка 1975, 37; Левитская 1976, 47-49; Мухаммедова 1973, 18-43; Рассадин 1978, 121-122; Рясянен 1955, 141,169; Сравнительно-историческая грамматика 1988, 170-171,184; Щербак 1970, 170; Юсупов 1960, 71,73; Pritsak 1955, 45-46; Tekin 1988, 40,196; ЭСТЯз-а, 352,532-534; ~*~-в, 255-256; ЭСЧВЯз, 241].

Развитието на суф. **-iñ*, на етапа на последното звено от тази огромна по продължителност генетико-историческа верига след началната точка на неговия произход, като преход към *-ем*, най-вероятно започва по време и в рамките на българските езици от епохата на тяхната миграция през Средна Азия и Кавказ (II-VI в.), свидетелство и доказателство за което е и това, че по него време той има формата *-инг* [Байчоров 1989, 71].

В някои други тюркски езици и на първо място в българските, един от които е и чувашкият, представен от неговия средновековен предшественик волгоболгарския език, суфиксът още много рано се е превърнал в *-им*, напр. *belim* “пети”, докато в самия чувашки език тази промяна протича не само след закръглени гласни, но и след предни и задни незакръглени гласни - *таран < тарин* [вж. и срв. Рясянен 1955, 118,172-173; Щербак 1970, 170,174].

Впрочем, докато говорим за тази етимологична фонетична промяна в тюркските езици с особен поглед към българските по принцип и българските в

частност езици, в никакъв случай не бива да пропускаме, без да отдадем напълно заслуженото внимание на един от многобройните куриози, с които изобилствуват писанията на “първооткривателя на памироиранския древнобългарския език”, според когото накратко “до чувашката дума “верем” (дълъг)” много близко стои протоиндийската дума “перан”, като “и в двете най-стари цивилизации в Близкия Изток се срещат думи, които напомнят “верени” [Добрев П. 1991, 120].

Въздържайки се засега с голям труд от пълно и всестранно изчистване и изхвърляне на целия този псевдолингвистичен буламач, само ще забележим, че чувашката дума не “верем” (дълъг)”, а единствено и само *вѣрѣм* “длинный” си е собствено тюркско по произход, вид и характер лексема или по-точно глоса, която си има своите застъпници или още изоглоси във всички останали тюркски езици с напълно закономерните и редовни съответствия *з-р, н-м*, сред които например е и *тур. uzun* [вж. напр. Щербак 1970, 170; ЭСТЯз-а, 570-572], така че в частност въпросната чувашка дума няма нищо общо с останалите две думи, а в по-общ план, няма също така и абсолютно никакви причини и тя да се намесва в абсурдно-парадоксалното обяснение на *хронм верени*, като при това в никакъв случай не бива да се подминава и премълчаването тук на името на Г. Фехер, който изглежда пръв съотнася *хронм верени* с това чувашко прилагателно име [вж. Танев 1995, 14], което ще рече, че “първооткривателят на памироиранския древнобългарския език” изобщо не страда от скрупули, когато преписва от други автори, без обаче нито да ги цитира и още по-малко пък и да ги разбира.

По време и след заемаването му в славянския български език, като съставно-неделима част от имената на месеците в Прабългарския календар, подобно на последната гласна от *корем*, това *-им* се е превърнало в *-ѣт*, а впоследствие и в *-ем*, без да е изключено, разбира се, последният преход да се е осъществил още преди заемаването, в самия прабългарски език, което не изглежда никак невероятно, като се има предвид, че той се наблюдава спорадично, наистина в чувствително по-късния волжскоболгарски език от XIII-XIV в., като например при *jeget, tötem*, а така също и в съвременните къпчашкоболгарски башкирски и татарски езици [вж. Хакимзянов 1987, 74,148,158].

Именно след заемаването на прабългарската дума в славянобългарския език се осъществява и наблюдаваният при някои от числителните имена преход *-ѣт > -от – алтом, тутом*, което си е чисто и единствено славянобългарски преход, защото той се наблюдава не само в старобългарския език, но така също и в съвременните родопски български говори, а така също и в някои близки до тях балканотурски, а може би и балканотюркски говори.

И все пак, окончателното крайно заключение по въпроса може да се формулира едва след привличането и анализа и на други прабългарски вътрешноинтегративни заемки в българския език като *днболг. чигот* например [вж. и срв. Pritsak 1955, 45], без, разбира се, при това да се подминава, в случай, че наистина такова съществува, и *тал. alein*, което в тази си форма и значение може да бъде заемка и от някой от по-късните спрямо българските, къпчашки езици, но ако все пак и въпреки всичко тя идва от кавказоболгарски език, то

крайната съгл. *n* само потвърждава гореприведеното наблюдение за все още запазения в кавказските български езици общотюркски краен съгласен звук.

Между впрочем, така изписаните тук две гласни надали се произнасят толкова отделно-откъснато, поради което в случая трябва да се мисли по-скоро за дифт. *-ей-*, появил се едва след момента на заемането и преминаването на тюркската дума в този ирански език. Ето защо *тал. alein* в никакъв случай не може и не трябва да се привежда в качеството на аргумент под формата на лингвистически нищо неозначаващото **Closest analogies** “най-близка аналогия”, за миналото съществуване на някакъв си “памироирански древнобългарски език” [Dobrev P. 2001b].

Все пак точно по този въпрос, много любопитно и дори определено куриозно е, че десетина години преди това, в противовес на току-що съчиненото, *праб. алем* се приема за наподобяващо календарния термин от езика на населението около гр. Балх, “олам” (първи), с което фактически за иранско съответствие на *прабългарската* дума се представя една много по-късна и именно поради това, изобщо невъзможна с оглед на “древнобългарите” арабска заемка в иранските езици.

Но след като “се запознал с говорите и езиците на памирските народи”, “*прабългарското* числително “елем” (първи)” се отъждествява вече от страна на същия “специалист древнобългарист”, с “неясната и преиначена от преписвача дума “елма” от “преписите на добре известния книжовен паметник Рилски дамаскин”, който преписвач, разбира се не може да знае памирските езици, колкото въпросния автор, и затова “изцяло е объркал текста”, като същевременно се съотнася директно с уж намиращата се в неясно кои “протоиндийски надписи” “дума “ал”, която, като “праобраз” на *назв алем*, означава “върховен”, “начален”, и “по смисъл е еднаква с *прабългарското* понятие “алем” – първи, начален месец от годината”, а по-нататък следват шумеро-акадите, асиро-вавилонците и баските едновременно [Добрев П. 1991, 56,98,121], така че засега по-добре без коментар.

След всичко това, очевидно и безспорно, по езикова принадлежност и произход, място, функция и статут, структура, вид и характер суф. *-ем* се явява единствено и само тюркски езиков компонент и по-точно едно от няколкото налични и използвани в тюркските езици морфологични средства за образуване на редни числителни имена, именно поради което не може да бъде нищо друго освен плод на пределно тюрколингвистично невежество, прекалено категоричното и самомнително твърдение, че, видите ли, “...в тюркските езици числителните редни имена се образуват с помощта на суфикса “инчи”..., който стои доста по-далеч както от *прабългарските*, така и от шумерските образци” [Добрев П. 1991, 171].

Най-напред и по принцип в един по-друг, морално-етичен план, на нас като езиковед ориенталист ни изглежда, казано най-меко, много странно, лице без специално лингвистично образование да се опитва дори и да говори за “шумерски образци” и то без да посочва източник и самите образци или поне да цитира езиковед специалист в тази област; без да е в състояние да им направи сравнително-исторически анализ, който да докаже общата и за

шумерските, и за прабългарските “образци” генетична основа, каквато обаче никога не е имало, защото, както му го казаха направо в очите и чуждите езиковеди, “some sumero-accadian "alejn" (first, initial), assyro-babylonian "ejlul" (ejl-ul, first month)”, към което пък ние добавяме и *тур. Eylül* - септември, дали и то не е от “древнобългарския език” (???), но все пак очевидно и безспорно, няма никаква връзка между *праб. алем* и тази шумеро-акадска или асиро-вавилонска лексема.

Абсолютно никаква връзка не съществува също така и между *праб. алем* и арабското по произход *нам. olam*, от "Nauruz-i-olam" в следния много показателен за пределната лингвистична неграмотност на този, за когото се отнася, пасаж: ...about this "alem" (first) you had some doubts. Dobrev has: "The "pamirian" "alem" (alam, olam) and "tvirem" (tijorem, tiram, diverem) denoted the beginning and the end of the harvest, correspondingly. Z. Lenz in "Zeitrechnung im Nuristan. Berlin, 1938, had that the "pamirians" (I wonder whether he means the nuristani) celebrated the New year twice - as "Nauruz-i-olam" (initial New Year) and, the second festival - "Nauruz-i-tiramokh" (literally "New year in the month of the end of the harvest", i.e. Autumn New Year.) [Discussions in sci.lang 1999].

И точно във връзка с това арабско по произход *нам. olam*, ето ви една много хубава извадка от въпросната “общопланетарна” Дискусия, особено показателна за безизходицата, до която са докарани чуждите езиковеди, иначе позапознати с източните езици, не може да не им се признае: I don't know what is meant by these words. if it really means "first" it is not common in iranian. it could be a combined arabic-iranian awwal-am as in talysh (which adds the turkic -inci as well!). modern persian prefers awwal (a"vva"l) to the native word. it cold also be an archaic loan from turkic. or even arabic `a:lam (world, i.e. standard)...

“Браво, браво!”, възкликваме ние на френско-български или пък “Евала, Евала!” на турско-български за тези момчета, защото те дори и тогава, когато много добре знаят, намират сили да кажат, че не са сигурни или не знаят, докато Нашенеца, който никога нищо не знае, винаги казва, че всичко знае: “...second festival - "Nauruz-i-tiramokh" (literally "New year in the ti:r ma:h (with -h, it might be a transcription error on the part of dobrev as he does not distinguish -h and -x in new persian ti:r means arrow, ma:h means moon or month; I don't know if this is the correct etymology for ti:r which is avestan ti*sh*tryehe). soghdian and xwarezmian had the new year in the beginning of summer (as in nuristan) and this did in fact coincide with the persian (4th) month of ti^r...”

А и след като по-горе вече си изяснихме всичко без остатък около прабългарския суф. *-ем*, никак няма да е излишно да видим какво чуждите езиковеди знаят по въпроса и как те преценяват псевдолингвистичните напъни на Нашенеца: “...what about the sumerian "ellimu" (first) or "tamtamma" (four (people?))? What is the origin of these iranian ordinal suffixes -m, etc. and the similar to them danube bulgar -em, -om ("vechem", "tutom") and volga bulgar/chuvash -im, -em ("veshim", "pilem")? As you said the common turkic ordinal suffix is quite different - -inchi. Dobrev mentions that L. Benzing (1959) already proposed that "the bulgar suffixes are from the persian -um" but there is some confusion because later he introduces some paleoasiatic and samojed ordinal suffixes -imdi, -emesh and says

that "the chuvash ordinal suffix -mesh is identical with the paleoasiatic -mesh used by the Enisey ostjaks to form ordinals". Also he found some basque "elen" (first month), "hiren" (third month)..."

Но ето го и Нашенецът, заловен на местопрестъплението и уличен във фалшификация с цел измама, което той си го практикува при всеки удобен случай - дали ще се стъписа или поне малко поумири или и той, като онзи, на когото му плюли по суратя, ще каже "Божа росица", в което всъщност не може да има никакво съмнение: talysh has evvelminci (! arabic + iranian and turkic suffixes) turkish "alIn" (forehead) was also attributed to talysh by dobrev, although not listed in his dictionary. these words are not found in the dictionaries. al, ala:n seems to be a noun of place. sanskrit alam is given as "enough", "equal to", "high" I don't find shown to be found for iranian.

И накрая засега, пак в същия морално-етичен план, бидейки все пак българи, трябва да кажем, че е много обидно за нас българите, някой неграмотно-нагъл и безсрамен тип измежду нас, заради корист собствена и благо свое, да довежда до изумление и бяс чуждите езиковеди, които, "горките добродушни наивници", разбира се, не четат Ал. Константинов и не могат да знаят, че Бай Ганю си е чисто и просто, единствено български патент, след като вземат всичко толкова насериозно и след като дълго и напразно се мъчат да разплетат обърканите конци на Нашенеца, най-после, разбира се, за наша сметка, изкрещяват вбесени на своя си, благовъзпитан език, забравяйки дори и родния си правопис: "I am a little bit confused by the various theories of Dobrev, but he argues his elem, alem, altem, enielem are in fact confusing, his assignemnts are variously 10, 1, 12 or "last:, 11, that 22.12, Ignazhden, Edinak - the New year day in the bulg. folklore,..." [Discussions in sci.lang 1999].

Тъкмо тази реакция и предшествуващата я квалификация са повече от предизвикани, уместни и заслужени, особено когато се има предвид, че изобщо необоснованите и недоказани резултати от псевдонаучния стил и метод на "научно" дирене и изложение на Нашенеца, вече се превърнаха и в причина, стимул и благоприятна почва за избуяването напоследък на голям брой български "лингвистически силно ерудирани, млади научни таланти", но по-точно и по-кратко, негови епигоно-адепти, които не само че не пропускат да отбележат и подчертаят големите приноси и най-вече приоритетите на Петър Добрев, който е "открил", неизвестното само на тях, но иначе много добре известното на всички грамотни и четящи люде по Европа и Азия и то поне от X в. насам, "название *булгар* - вид конски юфт" или пък "чудесното попадение", че "в най-древните индоевропейски езици от типа на санскрит в Азия или в старокелтския в Европа вместо Л се е утвърдил звук, среден между Л и Р", което "попадение" те, разбира се, обещаваат и да доразвият.

Неговите епигоно-адепти, забравили или по-точно никога ненаучили, че съществува сравнително-историческо езикознание, нехайно-безгрижно препускат през всичките световни езици, не толкова "хоризонтално", в най-новия синхронен срез, колкото в необозримата дълбочина на ностратическата фантастика и щом зърнат два-три, донякъде подобни един на друг звука, бързат да изкрещят "Еврика!", без изобщо да имат някаква представа какво

точно съдържа, но още по-важното, какво може да даде на Прабългаристиката тази мъглява бездна и без да се досещат, че всичко в действителност е съвсем на повърхността, току под носа им, но те са слепи и глухи за цялото това богатство.

Така, думи и имена, които изобщо нямат каквато и да е историко-генетическа връзка се оказват “паралели”, т.е. взаимни съответствия на “древнобългарска” езикова почва, какъвто е случаят с чисто и безспорно тюркското по произход мли *Лабас* - нехристиянското име на цар Симеон Велики, и мли *Лабашер* - правнукът на шумерския цар Гилгамеш.

Ето защо “Друга прелюбопитна подробност, че досега са открити около 60 древнобългарски (и съвременни български) думи, които имат паралели в еламския, шумерския, асирийския и еврейския езици”, една от които е и лекс. *алем*, за близкоизточен лексикален паралел на която се предлага *акад. еллиму* [Голийски 2003, 332,346,354,408], за което от цялото изложение до тук, да се надяваме, и за най-невъзприемчивия и силно предубедения стана напълно ясно, че нещата не са точно такива, но нека вече и все пак да се задоволим с така предложените оценки и квалификации, въпреки че всичко това си заслужава много повече.

Специално по отношение на редните числителни имена в тюркските езици, добре е да се знае още и това, че, както проличава също така достатъчно ясно от по-внимателното проследяване морфологичната структура на гореприведените числителни имена, в тези езици съществуват и други форми средство за тяхното образуване, пълното изброяване и посочване на които сега и тук нито е възможно, нито пък е необходимо, но все пак непременно трябва да се отбележи, че тъкмо това *-ин-чи* от останалите, небългарските тюркски езици, е двусъставно и в качеството на своя неделима част съдържа и носи в себе си и онзи, по-горе вече достатъчно подробно и многостранно представен пратюркски суф. **-йи*, от който впоследствие възникват и се развиват и генетико-исторически, и структурнотипологически вече разгледаните и описани форми и разновидности на суфикса в българските езици и диалекти.

А и в края на краищата, доколкото и щом като българските езици най-общо и българските езици и диалекти по-специално, са сравнително обособен, самостоеен и самостоятелен клон от тюркското езиково семейство, не само напълно нормално, но дори и абсолютно задължително е те, наред и на основата на наследения от общия тюркски праезик лексико-граматичен фонд, да “генерират” и развият и нови, минимално, частично или в голяма степен тъждествени, но дори и фонетико-семантически напълно несъвпадащи и различни компоненти на същия този фонд, от което обаче в никакъв случай не може да се прави особено неправомерният и дълбоко погрешният и необоснован извод за някаква си непринадлежност и несъвпадение в генеалогическо-исторически смисъл на прабългарския език с тюркските езици.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

- Байчоров С. Я.*, Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставрополь, 1989.
- Балкански Т.* Българите в Румъния -Етнос, Език, Етнотимия, Ономастика, Просопографии (адд). София, 1996а.
- ~*~С българско име и с българска кръв. Велико Търново, 1996б.
- ~*~Трансилванските (седмиградските) българи. Велико Търново, 1996в.
- Баскаков Н. А.*, Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969.
- Бертагаев Т. А.*, Лексика современных монгольских литературных языков. Москва, 1974.
- Бётлингк О. Н.*, О языке якутов. Новосибирск, 1989.
- Бешевлиев В.*, Първобългарски надписи. София, 1992.
- Боев Ем.*, За предтюркското тюркско влияние в българския език. – Известия на Института по български език, кн. 1, 1965.
- Грамматика хакасского языка.* Москва, 1975.
- Добрев Ив.*, Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон. София, 2005.
- Добрев П.*, Българските огнища на цивилизацията на картата на Евразия. София, 1998.
- Егоров В. Г.*, Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении, ч. 1. Чебоксары, 1954.
- Златарски В.*, История на българската държава през Средните векове, т. 1. София, 1970.
- Иман Б.*, Джагфар Тарихъ –Свод болгарских летописей, т. 1. София, 2001.
- История на България*, т. 2. София, 1981.
- Левитская Л. С.*, Историческая морфология чувашского языка. Москва, 1976.
- Микола Й.*, Тюркско-българското леточисление. – Минало, 1914, № 2.
- Москов М.*, Именникът на българските ханове. София, 1988.
- Мухаммедова З. Б.*, Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, 1973.
- Основы иранского языкознания*, Москва:
 -Древнеиранские языки, 1979.
 -Новоиранские языки –Западная группа, Прикаспийские языки, 1982.
- Пахалина Т. Н.*, Ваханский язык. Москва, 1975.
- Рассадин В. И.*, Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, 1978.
- ~*~Тюркские элементы в языке "Сокровенного сказания монголов". – Тайная история монголов –Источниковедение, Филология, История. Новосибирск, 1995. Интернет, 2003.
- Рясянен М.*, Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва, 1955.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков –Морфология.* Москва, 1988.
- Табаков Д.*, Хоризонтът на познанията -Българите през вековете. София, 1999.
- Тенишев Э. Р.*, Строй саларского языка. Москва, 1976.
- Фехер Г.*, Именникът на българските ханове – леточислението на прабългарите. – Годишник на Народния Музей, 1922, № 7.
- Хакимзянов Ф. С.*, Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. Москва, 1987.
- Цейтлин Р. М.*, Лексика старославянского языка. Москва, 1977.
- Щербак А. М.*, Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970.
- ~*~Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Ленинград, 1977.
- Юсупов Г. В.*, Введение в болгаро-татарскую эпиграфику. Москва, 1960.
- Bazin L.*, Les calendriers turcs anciens et médiévaux. – Service de reproduction des thèses de l'Université de Lille, t. 111, 1974.
- Benzing J.*, Tschuvaschische Forschungen (V). Die Ordinalzahlen und ein iranisches Suffix zu ihrer Bildung. – Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, t. 104(29), 1954.
- Dobrev P.*, Words, preserved in the historical and archaeological monuments from the VI-X cc. AD. - The language of the Asparukh and Kuber Bulgars. Internet, 2001.
- Gombocz Z.*, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. – Mémoires de la Société Finno-ougrienne, t. 30, 1912.

- Mikkola J.*, Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren. – Journal de la Société Finno-Ougrienne, t. 30, 1914.
- Moravcsik G.*, Byzantinoturcica, 2 – Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin, 1958.
- Pritsak Om.*, Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.
- Schmitt R.*, Iranica protobulgarica suppleta. – Natalicia Johanni Schröpfer octogenario a discipulis amicisque oblata. München, 1991.
- Tekin T.*, Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara, 1987.
- ~*~Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası. Ankara, 1988.

ИЗТОЧНИЦИ

- Абаев* - Абаев В. И., Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 1-4. Ленинград, 1958-1989.
- АлтДСл* - Баскаков Н. А., Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. –Диалект черневых татар (туба-кижи). Москва, 1966.
- БЕР* - Български етимологичен речник, т. 1-5. София, 1971-1996.
- ГрИЗв* - Гръцки извори за българската история, т. 1-6. София, 1954-1965.
- ДТС* - Древнетюркский словарь. Ленинград, 1962.
- ЭСТЯз* - Этимологический словарь тюркских языков-а, б, в, й, к. Москва, 1978-1997.
- ЭСЧвЯз* - Егоров В., Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.
- КытчСл* - Гаркавец Ал., Кыпчакское письменное наследие, т. 2. Кыпчакский словарь. Интернет, 2003.
- ЛтИЗв* - Латински извори за българската история, т. 1. София, 1958.
- ОсРСл* - Осетинско-русский словарь. Москва, 1952.
- СлРЯз* - Словарь русского языка XI-XVII вв., т. 1. Москва, 1975.
- ТРСл* - Турецко-русский словарь. Москва, 1977.
- ТмТДСз* - Татар теленен диалектологик сузлеге. Казан, 1969.
- DLT* - Kaşgarlı M., Divanü Lûgat-it-Türk, c. 1-4. Ankara, 1998-1999.
- Eren* - Eren H., Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara, 1999.
- HBTSz* - Hayat Büyük Türk Sözlüğü. İstnbul, (s.a.).
- KırgSz* - Yudahin K. K., Kırgız Sözlüğü, c. 1-2. Ankara, 1998.

СЪКРАЩЕНИЯ

<i>авест.</i> - авестийски	<i>клерс.</i> - класически персийски
<i>алт.</i> - алтайски	<i>книж.</i> - книжовно
<i>армкум.</i> - арменокумански	<i>кор.</i> - корен
<i>аф.</i> - афикс	<i>лекс.</i> - лексема
<i>болг.</i> - български	<i>мадж.</i> - маджарски
<i>вболг.</i> - волгобългарски	<i>мли</i> - мъжко лично име.
<i>вж.</i> - означава съгласие, приемане, споделяне и дори заимствуване	<i>монг.</i> - монголски
<i>гл.</i> - глагол	<i>назв</i> - название
<i>гръц.</i> - гръцки	<i>нарси</i> - нарицателно съществително име
<i>дар.</i> - дари	<i>общтюрк.</i> - общотюркско
<i>диал.</i> - диалектно	<i>онимгн</i> - онимоген
<i>днболг.</i> - дунавскобългарски	<i>перс.</i> - персийски
<i>дринд.</i> - древноиндийски	<i>праб.</i> - прабългарски
<i>дрир.</i> - древноирански	<i>при</i> - прилагателно име
<i>дрперс.</i> - древноперсийски	<i>рус.</i> - руски
<i>зв.</i> - звук	<i>сал.</i> - саларски
<i>иран.</i> - ирански	<i>слсъч</i> - словосъчетание.
<i>каз.</i> - казахски	<i>согд.</i> - согдийски
<i>кирг.</i> - киргизки	<i>срв.</i> - при цитираната литература означава несъгласие, неприемане

и дори отричане и отхвърляне,
а при примерите - само сравняване
или съпоставяне

срвек. - средновековно

стб. - старобългарски

струс. - староруски

сттюрк. - старотюркски

суф. - суфикс

сици - съществително име

съвр. - съвременно

тадж. - таджикски

тал. - талишски

тат. - татарски

тбълг. - тюркобългарски

тур. - турски

тюрк. - тюркски

хак. - хакаски

хронм - хрононим

чув. - чувашки

якут. - якутски